ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2025 / № 3. 1-3

FILOLOGIK TADQIQOTLAR:
TIL
ADABIYOT
TA'LIM

Philological research:
LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования:
ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2025/ № 3. 1-3

Termiz – 2025

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020-yil 19-oktyabrda 1122 raqami bilan ro‘yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko‘chirma va ma’lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.09.2025
Qog‘oz bichimi: 70x85
Bosma tabog‘i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog‘ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko‘chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko‘chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV,
iqtisod fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY’ATI:

Bekpo‘lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul muharrir)
O‘ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Murodqosim Abdiyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Normat Yo‘ldoshev, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Baxtiyor Xolmuxamedov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Asqar Eshmo‘minov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O‘zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Nargis Qurbonazarova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Shoira Omonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sherzod Turdiqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Alibek Omonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Humayun Nadim Muhammad, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To‘raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.09.2025
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)
Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)
Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)
Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)
Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)
Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)
Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)
Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мурадкасим Абдиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нормат Юлдашев, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бахтиёр Холмухамедов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бобоназар Муртазаев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шаира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шерзад Турдикулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Алибек Омонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хумаюн Надим Мухаммад, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.09.2025
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muradkasim Abdiyev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Kholmukhamedov, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Omonturdiyeva, PhD (Uzbekistan)
Sherzod Turdikulov, PhD (Uzbekistan)
Alibek Omonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Humayun Nadim Muhammad, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

М У Н Д А Р И Ж А

TILSHUNOSLIK

XUDOYBERGANOVA DURDONA
Metaforalar shakllanishida antropotsentrik omillarning o‘rni 7

ЛУТФУЛЛАЕВА ДУРДОНА
Aksiolingvistikada qadriyat tushunchasi va uning turlari 10

SOBIROV ABDULHAY SHUKUROVICH
Andijon dialektal zonasi haqida 16

HAKIMOV MUHAMMADXON XO‘JAXOVICH
Genderoleksemalarning nominativ farqlanishi 20

QO‘ZIYEV UMIDJON YANDASHALIYEVICH
Dunyo tilshunosligida o‘zlashma so‘zlarga munosabat masalasi 25

ДУСТМУРОДОВ МАЪРУФЖОН МАНСУР ЎҒЛИ
Уйғур хоқонлиги даври ёдномалари туркумидан:
тариат (ТЭРХ) битиги ҳақида баъзи мулоҳазалар 28

UBAYDULLAYEV ALISHER ABDUSALOMOVICH
Ogahiy tarjimasidagi «Guliston» qo‘lyozmasining lingvistik tahlili 33

XUJAMKULOVA MAXBUBA BOBONAZAROVNA
Badiiy matnning presuppozitiv tahlili 38

XOLNAZAROV UMID ERKINOVICH
Tog‘ay Murod nasriy nutqida metaforaning statistik tahlili 42

SHAYMARDANOVA AZIZA RAIMJANOVNA
Lingvistik kodlar aralashuvi tushunchasi va uning
lakunarlik hodisasini bartaraf etishdagi imkoniyatlari 48

ESHNIYOZOVA GULHAYO HAMROQUL QIZI
Halima Xudoyberdiyeva she’rlarida badiiy
san’atlarni qo‘llash mahorati 51

SULAYMONOV BOBIR
Izoh tipidagi o‘quv lug‘atlarda leksikografik
semantizatsiyaga qo‘yiladigan talablar 55

BOYSARIYEVA SAODAT
Morfem o‘quv lug‘atining amaliy jihatlari 58

DAVIDOV YUNUS JUMMAYEVICH
Badiiy asarlarda ko‘pma’nolilikning uslubiy xususiyati 61

ZARIPOVA MATLUBA QULFITDINOVNA
O‘zbek va rus tillarda tarjimaning lingvokulturologik
va peyorativlik muammolari 64

AZIZ AMINI
Frazeologik birliklarning o‘rganilishi va ularning leksikografik
xususiyatlari (Afg‘oniston o‘zbek dehqonlari nutqi misolida) 66

МУНДАРИЖА

ALLAMURATOVA XOSIYAT
O‘zbek antroponimikasida apotropeik komponentlarning
sodda va qo‘shma ismlarda ifodalanishi 69

РАДЖАПОВА НАТАЛЬЯ БАЗАРОВНА
Синонимические отношения в словах с
гендерными признаками узбекского языка 73

HATAMOV ZIYODIN MAMADULLAYEVICH
Badiiy uslubda modal so‘zlarning funksional-stilistik xususiyatlari 76

ALIMOVA E’TIBOR KAROMAT QIZI
O‘zbek xalq ertaklarida mifonim va teonimik birliklar 81

MUXAMMADALIYEVA SHAXZODA MAXMUD QIZI
Maqollar orqali ramziy ma’noning ifodalanishi 89

ABRUYEVA ZAXRO SHOKIR QIZI
O‘zbek tili murojaat shakllari tizimida kognitiv metaforaning o‘rni 92

XUDAYBERGANOVA MUNIRA
«Muqaddimatu-l-adab» asari ustida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar:
tilshunoslik va manbashunoslik yondashuvlari 96

ABDUQAHHOROVA XOSIYAT ABDURASUL QIZI
Tarixga oid terminlarda o‘z va o‘zlashma qatlam 100

SHADMANOVA ALYONA SERGEYEVNA
Paustovskiy hikoyalarida syujet poetikasi 104

QOSIMJONOVA FARANGIZ FARID QIZI
Iboralarning so‘z turkumlariga munosabati 108

ADABIYOTSHUNOSLIK

ҚУРОНОВ ДИЛМУРОД ҲАЙДАРАЛИЕВИЧ
Эътибордан четда қолган нашр 111

ШОФИЕВ ОБИДЖОН БАХТИЁРОВИЧ
Психологик таҳлил ва бадиий драматизм
(Эркин Аъзамнинг «Таъзия» ва «Ступка» ҳикоялари мисолида) 117

АЛИМОВ ПАРДА, АВРИДДИНОВ ЖОБИР
Бадиий характер муаммоси 121

YULDOSHEV DILMUROD
Matyoqub Qo‘shjonov talqinida qodiriy fenomeni («O‘zbekning o‘zligi» asari misolida) 123

ДИЛФУЗА ПАРДАЕВА
Художественные интерпретации образа Амира Нимура и его
времени в русской и узбекской поэзии XX века 129

BOLTAYEVA GULCHEHRA SHOKIROVNA
Taxmislarning spetsifik belgilari 132

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2025; 7-8
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O‘ZBEK XALQ ERTAKLARIDA MIFONIM VA TEONIMIK BIRLIKLAR

Alimova E'tibor Karomat qizi,
Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi

Har bir xalqning tarixi, madaniyat, urf odatlarining ildizi adabiyotga borib taqaladi. Ertak, doston, afsonalar esa shu adabiyot sanalmish o‘choqning asosini tashkil etadi. Ertaklarning xalqlar madaniyati va tafakkuridagi o‘rni beqiyos hisoblanib, u o‘z ichida turli xil lingvistik birliklarni qamrab oladi. Xususan, xalq ertaklaridagi mifonim, teonim kabi birliklar, xalq madaniyatini, dunyoqarashini o‘zida aks ettiruvchi onomastik birliklar sanaladi. Bu birliklarni tadqiq qilish jarayonida har bir millatning o‘ziga xos xususiyatlarini, tafakkur tarzini o‘rganish mumkin.

Xalq ertaklari nafaqat badiiy-estetik qiymatga ega, balki ularning tarkibida chuqur lingvistik va madaniy qatlamlar mujassam bo‘ladi. Ayniqsa, ertaklarda uchraydigan mifonimlar (mifologik nomlar), teonimlar (ilohiyotga oid nomlar), etnonimlar, toponimlar va boshqa onomastik birliklar xalqning dunyoqarashi, diniy e'tiqodlari, qadimgi tasavvurlari va madaniy tarixining izlarini saqlagan bo‘ladi. Masalan, ertaklardagi qahramonlar nomlari, ularning yashaydigan joylari yoki u zotlarga oid ilohiy nomlar aslida o‘sha xalqning qadimiy e'tiqodiy va axloqiy qarashlarini, diniy-falsafiy tushunchalarini aks ettiradi.

O‘zbek xalq ertaklaridagi mifonimik birliklar mistik g‘oyalar asosida shakllangan va bu qarashlar xalq ertaklaridagi asar qahramonlariga ko‘chgan[1]. Mifonimiyada siyosiy dinlarda eng aniq ifodalangan teonimiya (xudolar nomi) va demononimiya (turli xil arvohlar va yovuz ruhlar) alohida o‘rin tutadi. Bu qadimgi miflarning qahramonlari: Aid, Axeron, Serber, Orfey, Sizif va boshqalar; Skandinaviya eposining reaksiyalari: Freyya, Oldin, Ragnaryok, Yitunxeym; rus xalq ertaklari qahramonlari: Baba Yaga, O‘lmas Koshey, Shahzida Ivan[2]. Mifonimlar tarixiy jihatdan teononimlar bilan bir ildizga ega bo‘lsa ham, qisman ulardan farqlanadi. «mifologik» so‘zi ifodalovchi tushuncha «teonimik» so‘zi anglatadigan tushunchadan kengroq, teologiya mifologiya doirasiga sig‘adi, lekin mifologiya teologiya ko‘lamiga joylashmaydi - teologiya mifologiyadan unib chiqqan[3]. Mifonim so‘zi (yunoncha «mudog» – afsona, ertak, «onuma» – atoqli ot) – afsonalar, epopeyalar, ertaklarda uchraydigan atoqli otlar hisoblanadi. Teonimika (Onomastikaning Iloh nomlarini o‘rganuvchi bo‘limi), Xususan, o‘zbek tilida teonimika bo‘yicha N.Nuriddinova[4], F.Nurmonov[5], G.S.Snerayev[6], Sohib Kamol[7], N.Uloqov[8], A.Xolmatov[9] kabi olimlarning maqola va tadqiqotlari mavjud, lekin bu tadqiqotlarni etarlicha deb bo‘lmaydi. Qolaversa, teonimlarni va boshqa onomastik birliklarni farqlash va ularning chegarasini belgilash borasida hanuzgacha bir to‘xtamga kelinmagan. Bu sohaga oid ilmiy adabiyotlarda teonimlar haqida turli xil qarashlar mavjudligini ko‘rish mumkin. Xususan, G.S.Snesarev islomdan oldingi va islom davridagi ba'zi teonimlar haqida so‘z yuritib, «Ahuramazda, Ahriman, dev, pari, jin, Ajdaho kabi ba'zi diniy nomlarni izohlagan. Olimning fikricha, bu nomlar O‘rta Osiyo va Qozog‘iston regionida keng tarqalgan to‘rtta mifologik obraz: Ajdaho, Dev, jin, pari – umumiy nomlari personajlarining O‘rta Osiyo demonologiyasidagi salbiy qahramonlar nomlarini teonimlar qatoriga kiritish mumkin», deydi[10]. B.Yo‘ldoshev teonim, teonomiya, bilan bog‘liq izlanishlarda aniq xulosaga kelinmayotganligini va teonomiya

[1] Бегматов А.Э. Узбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 48.
[2] Родионова Л.П. Прецедентные и аллюзивные имена собственные в ранних романах А.О. Белянина Диссертация. – Смоленск. 2018. – С. 39.
[3] Акбарова З. Узбек тилида мурожаат шакллари. – Тошкент: Академнашр, 2015. – Б. 68.
[4] Nuriddinova R. O‘zbek teonimlari xususida. // Adabiyot gulshani 2-qism. – Navoiy, 2004. – B. 91-93.
[5] Nurmonov F. Xizr obrazi genezisiga doir ayrim mulohazalar // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2004. №2. – B. 51-54.
[6] Снесарев Г.С. К истории некоторих категорий теонимов у народав Средней Азии и Казахстан // Ономастика Средней Азии. №2. – Фрунзе, 1980. – С. 273-282.
[7] Sohib Kamol. 505 ism ma'nosi. Ismlar lug‘ati. – Qarshi, Nasaf, 2004. – B. 30.
[8] Uloqov N. O‘zbekcha diniy matnlarda teonimlar. // O‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligining dolzarb masalalari. – Andijon, 2001. – B. 30.
[9] Xolmatov A. Teonimiya haqida umumiy tushuncha. // O‘zbek tilshunosligiga oid tadqiqotlar. – Toshkent, 1993. – B. 83-84.
[10] Снесарев Г.С. К истории некоторих категорий теонимов у народав Средней Азии и Казахстан // Ономастика Средней Азии. №2. – Фрунзе, 1980. – С. 275.

doirasi kengayib borayotganligi xususida so‘z yuritadi. M.I.Malgasova teonimiya hodisasini keng talqin qiladi hamda demonimlik hodisasini teonimika so‘z turkumlari tarkibidagi semantik guruh sifatida qayd etadi[1].

Teonimlar va mifonimlarni bir biriga aloqador jihati ularni talqinida ko‘p hollarda teonimlar bilan chalkashliklarga sabab ko‘rsatadi. Chunki qator panteonlar (e’tiqodlar, mifologik tizimlar)ga taalluqli ma’budlarning nomlari aslida inson xayoliy tasavvurlari, to‘qimalarining mahsuli hisoblanadi, hamda ular Olloh tomonidan nozil qilingan dinning irodasini ifoda etmaydi. Shunga qaramay, qadimdan kishilar e’tiqodiy amallari va aqidaviy qarashlari bilan bog‘langan ko‘plab afsonaviy qahramonlar nomlari onomastikada teonim sifatida o‘rganiladi. Qadimgi turkiy xalqlar panteonida ushbu samoviy xudolar **Tengre, Tengere, Tengri, Tangri** deya nomlangan. Boshqa xalqlar, jumladan, shumerliklar ularni «Dingir», polineziyaliklar «Tangaro», Xitoyliklar «Tyan(-tien)», qadimgi germanlarda «Tonor», fransuzlarda «Tonnere» deb atalgan. XII asrdan boshlab teonimik antroponimlar «Qutadg‘u bilig», «Hibabatul Haqoyiq», «Qissasi Rabg‘uziy», «Boqijon kitobi» kabi turkiy adabiy yodnomalarda ham qo‘llanila boshlandi. Alisher Navoiyning «Tarixi anbiyo va hukamo» asari ana shunday teonimlar tahliliga bag‘ishlangan[2]. Mifonimlar keng ko‘lamli birliklar bo‘lib, teonimlardan keng qamrovliligi bilan ajralib turadi. Mif so‘zi Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘otit-turk» asarida «sav» so‘zi bilan ifodalangan. Bu so‘z qadimgi turkiylar tilida «xabar», «maqol», «qissa», «hikoya», «nutq», «so‘z» degan ma’nolarni anglatgan. A.Navoiyning «Sabba’i sayyor» dostonida Markaziy Osiyo folklorida ommalashgan hur, g‘ilmon, farishta, Azroil, jannat, do‘zax, kabi mifologik unsurlar hamda pari, dev, ajdar, Qayumars, Zahhok, Gushtasp, Zol, Jamshid, Afridun, Kurshos, Kaykubod, Kaykovus, Lot, Uzzo, Manot hamda Hizr obrazlari tilga olinadi. O‘zbek xalq ertaklarida ham shunga o‘xshash mifonimik birliklarni talaygina uchratish mumkin. Masalan, Dev, Hizr, Ko‘hiqof, hazrat Ali, Semurg‘, pari, yalmog‘iz, maxluq, jodugar kampir, Guliqahqah, Qiron dev kabi so‘zlarni misol qilib keltirish mumkin. Bu so‘zlar kelib chiqishi, atalishi, xalq orzu umidlari, urf-odatlari va mistik qarashlari bilan bo‘g‘liq holda shakllangan. O‘zbek xalq ertaklari tarkibida uchraydigan mifologik birliklar xalq dunyoqarashi, qadimiy e’tiqodlari hamda og‘zaki ijodning tarixiy qatlamlarini o‘zida aks ettiradi. Bu birliklar, asosan, afsonaviy, mistik xususiyatga ega bo‘lgan obrazlar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi va ular ertak matnining g‘oyaviy-badiiy tuzilishida muhim semantik va estetik yukni o‘z zimmasiga oladi. Xususan, bunday mifologik obrazlar ko‘proq sehrli (mujiza asosidagi) va maishiy ertaklar guruhida keng namoyon bo‘ladi. Sehrli ertaklar boshqa ertak janrlaridan syujet tizimining murakkabligi, voqea rivojining kutilmagan burilishlarga boyligi, qahramonlarning har qanday vaziyatda aql-zakovat, jasorat va irodaviy kuch bilan harakat qilishi orqali ajralib turadi. Shu bois, ushbu ertaklar tarkibida uchraydigan mifologik obrazlar (jumladan, dev, ajdarho, pari, g‘aroyib hayvonlar va boshqa nodir mavjudotlar) funksional jihatdan syujetni harakatga keltiruvchi va qahramonning sinovga duchor bo‘lishini ta’minlovchi markaziy vosita sifatida xizmat qiladi. Mazkur obrazlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, ular nafaqat estetik, balki lisoniy-madaniy ahamiyatga ham ega bo‘lib, xalq og‘zaki ijodida qadimiy diniy-mifik tasavvurlarning saqlanishi va badiiy talqini sifatida qimmatli hisoblanadi.

Ertaklarda eng ko‘p uchraydigan obrazlardan biri ***dev*** obrazi hisoblanadi. Dev zardushtiylikda yovuzlikning asosiy timsoli sifatida gavdalangan. Folklorshunos J.Eshonqulovning «O‘zbek xalq og‘zaki ijodida dev obrazining mifologik asoslari va badiiy talqini» nomzodlik dissertatsiyasida qayd etilganidek, dev obrazi «Avesto»da ham muhim o‘rin tutadi. Unda devlar «dayva» tarzida qayd qilingan bo‘lib, yovuzlik timsoli –iblislar shaklida tasvirlanadi. «Avesto»dagi dev obrazi turkiy xalqlar mifologiyasidagi dev obraziga o‘xshash va ayni paytda farqli tomonlar ham mavjud. Turkiy va fors tojik xalqlari mifologiyasida yovuzlik timsolidir. Devlar dahshatli, zulm va zo‘rlik, qonxo‘rlik yoki yovuz kuchlarning irodasiga bo‘ysunuvchi bahaybat maxluq sifatida namoyon bo‘ladi. *Devlar yer osti saltanatlarida, g‘orlarda, kimsasiz cho‘l va dashtlardagi qasrlarda istiqomat qiladi. Qasr, bog‘ va hokazolarda yashab, parilarni qo‘riqlaydi*. («Gulnor pari», «Yunus pari», «Misqol pari» va boshqalar). Ertak yoki doston qahramonlariga qarshi yakka yoki to‘da bo‘lib kurashadi, ammo hamisha inson qobiliyati, aqli va kuch-qudrati qarshisida ojizlik qiladi, oqibatda yengilgan devlar insonga bo‘ysunadi va uning izmiga yuradi. «Sunbul qush», «Besh qiz», «Hotam», «Suhrob bilan Muzrob», «O‘tinchi chol bilan tulki», «Hunarli yigit» kabi ertaklarda go‘zal malikalarga uylanmoqchi bo‘lgan hamda ertak qahramonlariga yordam beradigan devlar obrazi uchraydi. Ilmiy tadqiqotlardan ma’lum bo‘ladiki, dev obrazi tarixan mifdan ertakka, ertakdan dostonga o‘tib, ming yillardan buyon mifologik obraz sifatida yashab kelmoqda.

[1] Мальгасова М. И. Теонимическая лексика в русском язике. (На материале художественной литературы). Автореферат. – С. 28.

[2] Хусанов Н. XV аср узбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 26-119.

Devlar osmonda uchuvchi hamda yerda yuruvchi ikki toifaga ajraladi. Ba'zilari tabiatan hiylagar, makkor, aldamchi va g'azabkor, boshqalari nozik san'atkor, go'zal binolar quruvchi usta, afsonaviy kuch egasi bo'lishadi. Xalq ertaklarda ijobiy ham salbiy obraz sifatida ham devlar uchraydi. Masalan, 1. *Chol bir narsadan cho'chib uyg'onib qarasa, eshagi bir katta chinor yonida to'xtab turibdi. Chinor tagida bir supa, supa ustida* ***qirqta dev*** *uxlab yotibdi. Chol devlarni ko'rib juda qo'rqibdi.* («O'tinchi chol bilan tulki», 89-b) 2. ***Dev*** *qayerda va qachon keladi deb so'radim, hozir Ko'hiqofda qirq kunda bir kelib ketadi.* («Besh qiz», 91-b) 3. ***Dev*** *yetti yildan buyon kasal bo'lib hushsiz yotgan ekan, g'ijjak tovushini eshitib o'ziga kelibdi.* («Hunarli yigit», 4-b.) *Shahrimizdan yetti kunlik naridagi tog'ning boshida mening inim Qiron* ***dev*** *yashaydi.* («Qiron dev», 10-b). 5. *Endi* ***Samandev*** *Rustamni* ***Devsifat****ning ikkinchi pahlavoni* ***Qo'ng'ir-dev****ning makoniga boshlab boribdi.* Bu ertakda berilgan Qo'ng'irdev nomi rang jihatdan nom qo'yilgan bo'lib, bu nom orqali devning ranggi qo'ng'ir ekanligi anglashiladi va matnning lingvopoetikasi uchun xizmat qiladi. 6. *Bu Devsifatning kuchli pahlovoni bo'lib, otini Akvondev der ekanlar. Akvondev kuchda Devsifatga teng kelar ekan.* («Qahramon Rustam») Bu mifologik nomlarning tarkibida fonosemantik kuch ham mavjud bo'lib, ular tinglovchida qo'rquv, hayrat yoki sehrli muhit tuyg'usini uyg'otish orqali og'zaki ijodning estetik ta'sirchanligini oshiradi. Natijada, bu nomlar xalq ijodining onomastikasi va mifopoetik strukturasi doirasida o'rganilishi zarur bo'lgan muhim birliklar sirasiga kiradi. Xalq ertaklarida eng ko'p murojaat qilinadigan obrazlardan yana biri pari obrazi hisoblanadi. ***Pari*** obrazi Sharq xalqlari, jumladan, o'zbek xalq og'zaki an'anaviy ijodida keng tarqalgan arxetipik-mifologik personajlardan biri hisoblanadi. Ushbu obraz qadimdan go'zallik, latofat, muhabbat va ma'naviy komillik timsoli sifatida shakllanib, bosqichma-bosqich ideal ayol obrazining ifodasiga aylangan. Pari obrazining ildizlari qadimgi diniy-mifologik manbalarda, xususan, «Avesto»dagi «payrika» personajida ko'zga tashlanadi. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, «payrika» g'ayritabiiy go'zallikka ega bo'lgan, sehr-joduga oid xususiyatlari bilan ajralib turuvchi, yovuzlik bilan bog'langan ayol obrazidir. V.Gerterning ta'kidlashicha, bu obraz qadimiy davrlarda getera yoki feya sifatida tasvirlangan bo'lib, u o'zida ikki qutb: joziba va xavf, go'zallik va sehr-jodu unsurlarini mujassam etgan. A.Y.Bertelsning tadqiqotlariga ko'ra, «pari» so'zining etimologik ildizi Hind-Yevropa bobo tilidagi *pery* leksemasiga borib taqaladi. Bu leksema dastlab zardushtiylik kontekstida ishlatilgan bo'lib, go'zallik va muhabbat ilohasining atoqli oti sifatida tilga olingan. Shu tariqa pari obrazining semantik maydoni qadimiy diniy tasavvurlar bilan uzviy bog'liq holda shakllangan.

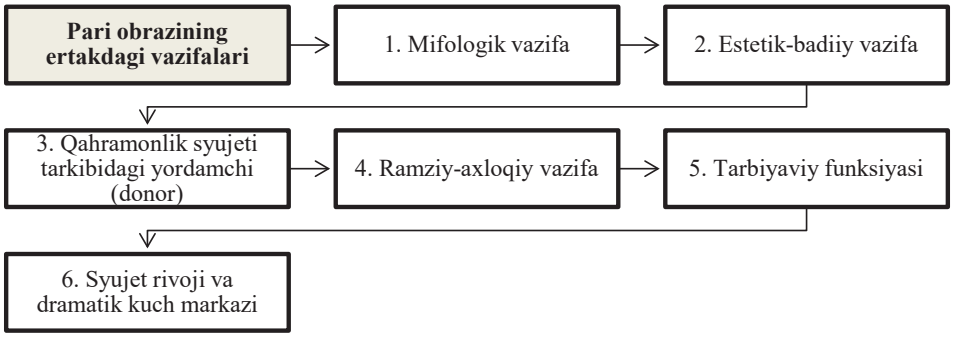
O'zbek folklorshunosligida pari obrazining poetik tabiatiga oid muhim izohlar A.Mo'minova tomonidan berilgan. Tadqiqotchining fikricha, parilar dastlab mifologik xaloskor obraz sifatida maydonga chiqqan bo'lib, ular odamlarni yovuz kuchlardan, jumladan, devlar, ajdarholar va boshqa demonik mavjudotlardan qutqaruvchi g'ayritabiiy mavjudotlar sifatida tasvirlangan. Parilar ko'pincha antromorfik mavjudotlar tarzida taqdim etiladi, bu esa ularning estetik obraz sifatida xalq ongida yanada hayotiy tus olishiga sabab bo'lgan. Sh. Maxmaraimova *pari(f- pari) so'zi* turkiy xalqlar mifologiyasida mavjud bo'lgan *dev, ajdaho, alvasti, yalmog'iz kampir* obrazlaridan keskin farq qilishini ta'kidlab, bu so'zdagi ijobiy emotsional-eksperessiv bo'yoq aslida paridagi ayol semasi mazkur obraz etimologiyasi bilan zich assotsiatsiyasiga kirishganligidan yuzaga chiqqan, holbuki, pari va ayol tushunchasi o'zaro go'zal, tengsiz, sirli ma'no ko'lamida uyg'unlasha oladi, deya izohlaydi[1]. O'rta Osiyo xalqlari mifologik sistemalarida pari obrazining demonologik aspektlari ham mavjud bo'lib, ular maxsus makon, ya'ni Ko'hiqof tog'lari yaqinidagi Eram bog'ida yashovchi, mustaqil tuzumga, shoh va saltanatga ega bo'lgan maxluqlar sifatida tasvirlanadi. Rivoyatlarga ko'ra, parilar saltanati devlar tomonidan qo'riqlanadi, bu esa pari va dev obrazlari o'rtasida ziddiyatli, biroq semantik jihatdan bir-birini to'ldiruvchi oppozitsiyani yuzaga keltiradi[2]. O'zbek xalq ertaklari poetikasida parilar odatda *aql-zakovat, go'zallik, donishmandlik, latofat* va *sehrli imkoniyatlar* bilan ajralib turuvchi ayol obrazlari sifatida taqdim etiladi. G. Nazarova o'z tadqiqotlarida «ingliz va o'zbek og'zaki adabiyotida parilar eng qadimiy mifologik obraz sifatida talqin qilinishini ta'kidlab o'tadi[3]. Ular metamorfik xususiyatga ega bo'lib, zarurat tug'ilganda turli qiyofalarga kira oladilar. Pari obrazining narativ funksiyasi qahramonlarga adolatli maslahatlar berish, ularni sinovlardan muvaffaqiyatli o'tkazish va syujet rivojiga mo'jizaviy tarzda ta'sir ko'rsatish bilan bog'liq. Ertaklarda pari obrazining tasviri nafaqat estetik va mifologik funksiyalarni, balki ***ijtimoiy-axloqiy*** va ***ramziy-ma'naviy*** vazifalarni ham bajaradi. Jumladan, «Oypari», «Guliqahqah pari», «Xurshid bilan Laylo», «Besh qiz», «Odilbek bilan Xurram»

[1] Махмараимова Ш. Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафораларнинг когнитив аспекти: Филол. фан. фалс. док. ...дисс. – Қарши, 2018. – Б. 147.

[2] Nurmonov F. Xizr obrazi genezisiga doir ayrim mulohazalar // O'zbek tili va adabiyoti. – 2004. №2. – B. 51-54.

[3] Назарова Г. Инглиз ва ўзбек адабиётида мифологик образлар тизими, генезиси, бадиий вазифалари: Филол. фан. фалс. док. ...дисс. автореф. – Бухоро, 2022. – Б.15.

kabi ertaklar poetikasida pari personaji ko‘pincha ideal ayol timsoli sifatida talqin qilinadi. Ushbu personajlar o‘z tabiatida nafaqat go‘zallik va latofatni, balki aql-idrok, sadoqat, jasorat, mas’uliyat va fidoyilik kabi insoniy-axloqiy qadriyatlarni mujassamlashtiradi. Pari obrazining bu kabi funksional kengayishi uning arxetipik xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, bu personajlar o‘zbek xalq dunyoqarashida ideal inson, ayniqsa, ideal ayol siymosining ifodasiga aylangan. Ertaklarda parilar qahramonlikning faol subyekti sifatida erkak qahramonlar bilan tengma-teng jangovar vaziyatlarda qatnashadi. Bu jihatlar pari obrazining passiv emas, balki faol, qaror qabul qiluvchi, harakatga ta’sir ko‘rsatuvchi kuch ekanligini ko‘rsatadi. Shu jihatdan qaraganda, pari obrazi ertakda bir nechta vazifani bajaradi:

1-rasm. **O‘zbek xalq ertaklarida pari obrazining asosiy vazifalari**

Pari qahramon bilan bir safda turib, uning zafariga hissa qo‘shadi. Bu holat o‘zbek xalq ertaklarida ayol siymosining ijtimoiy va axloqiy maqomi yuksak darajada e’tirof etilganini anglatadi. Shuningdek, parilar obrazi ko‘p hollarda ramziy darajada ham faol ishlatiladi. Ular orqali xalq ertaklarida ideal hayot tarzi, komil jamiyatga xos xatti-harakatlar, insoniy fazilatlar ifodalanadi. Bunday obrazlar estetik ideallashuv natijasida inson turmushining orzu qilingan, badiiy timsollashtirilgan modelini yaratadi. Buning yorqin namunasini «Xurshid va Laylo»**,** «Besh qiz», «**Oypari**» kabi ertaklarda ko‘rishimiz mumkin.

Har bir xalqning ertak janrida ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi abadiy qarama-qarshilik asosiy g‘oyaviy hamda syujet markazi sifatida namoyon bo‘ladi. Ezgulikning yovuzlik ustidan g‘alabasi esa ertak janrining asosiy ideyaviy tamoyili va badiiy-kompozitsion asosini tashkil etadi. Bu qarama-qarshilik orqali nafaqat voqealar rivoji harakatga keladi, balki ertakning tarbiyaviy va ma’naviy maqsadlari ham amalga oshiriladi. Mana shunday qarama-qarshi kuchlarning badiiy aks ettirilishida yovuzlik timsoli sifatida ko‘pincha yalmog‘iz obrazi ishtirok etadi. U xalq og‘zaki ijodida ayol jinsiga mansub, g‘ayritabiiy kuchga ega bo‘lgan, yovuz niyatli, odamlarga zarar yetkazuvchi mavjudot sifatida tasvirlanadi. Yalmog‘iz obrazi ***salbiy mifologemalar*** qatoriga kiradi va u yordamida xalqning yovuzlik, xavf, zulm kabi tushunchalarga munosabati obrazli tarzda ifodalanadi.

2-rasm. **Yalmog‘iz obrazining xalq ertaklaridagi ifodasi**

Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, ***yalmog‘iz*** yoki ***Baba-yaga*** slavyan mifologiyasi va slavyan xalqlari folklorining qahramoni. Sehrli narsalarni ishlatadigan va sehrli kuchga ega bo‘lgan salbiy obraz. Bir qator ertaklarda bu obraz jodugarga qiyoslanadi. Aksariyat hollarda salbiy xarakterli obraz sifatida talqin qilinsa-da, ba’zida qahramonlarning yordamchisi sifatida namoyon bo‘ladi. Yalmog‘iz kampir (Baba yaga) haqida yozma eslatma ingliz sayohatchisi D.Fletcherning «Rossiya davlati to‘g‘risida» kitobida (1588) mavjud bo‘lib, u «oltin yoki yage-baba» butiga sig‘inish haqida o‘qiydi, ammo Perm viloyatiga Samoyedlarga yetib kelganida, D.Fletcher bu «shunchaki ertak» ekanligini aniqlaydi. O‘zbek xalq ertaklarida arxaik mifologik personajlardan biri sifatida Yalmog‘iz kampir obrazi alohida o‘rin egallaydi. «Bunyod polvon», «Olmos botir», «Ermana mergan», «Semurg», «Non qudrati» kabi ertaklarda mazkur obraz odatda qahramonlarga to‘sqinlik qiluvchi, ularni sinovga soluvchi yoki ularning hayoti ustidan tahdidli nazorat o‘rnatuvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu obrazga xos nutq aktlaridan biri – «Gar saloming bo‘lmaganda, ikki yamlab bir yutardim» degan tahdidli ifoda – xalq og‘zaki ijodining poetik tasavvurida yalmog‘iz kampirning semantik va kommunikativ maqomini yoritishda muhim vosita hisoblanadi. Folklorshunos olimlarning fikricha, bu jumla mazmunan kuch, g‘azab va yirtqichlik bilan bog‘liq bo‘lib, aynan Yalmog‘iz kampir obraziga mansubdir. Jumla tarkibidagi «yamlab yutmoq» ifodasi orqali bu personajning zo‘ravonlik va g‘ayritabiiy iste’mol kuchiga ega ekanligi tasvirlanadi. Bu holat orqali xalq tafakkuridagi qadimiy yovuzlik kodlari, ya’ni insoniyatga tahdid soluvchi mavhum kuchlar timsollashtiriladi. Etimologik jihatdan «Yalmog‘iz» termini haqida bir qancha ilmiy yondashuvlar mavjud. M.Jo‘rayevning tahlillarida bu atama ikki asosiy morfemadan – «yal» (yoki «al») va «mog‘iz» qismlaridan tashkil topgani ta’kidlanadi. «Yal»/»al» komponenti qadimgi turk-mo‘g‘ul mifologiyasidagi «Alxa» yoki «Alaxa» nomli yovuz ruhlar bilan bog‘lanadi. Bu yondashuv «alvasti», «alpar», «aldamchi» kabi so‘zlardagi «al» morfemasining qadimgi negativ semantik yuk bilan shakllanganini ko‘rsatadi. Bu esa «yal»/»al» morfemasining demonologik asosga ega bo‘lgan qadimiy ildizlardan biri ekanligiga dalildir.

G.N.Potaninning tadqiqotlariga ko‘ra, yalmog‘iz va unga semantik jihatdan yaqin bo‘lgan ***Jelbegan, Talbegan, Yelbegan, Jolmous*** kabi obrazlar turkiy tillarda «ilon» ma’nosini anglatuvchi «jilon» yoki «chilan» leksemalari bilan genetik jihatdan bog‘liqdir. Bu yondashuv yalmog‘iz kampir obrazining zoomorfik ildizlar bilan bog‘langanligidan darak beradi. Shuningdek, o‘zbek tilidagi «yamlamoq» yoki «yalmamoq» fe’llarining yutish, yutib yuborish ma’nolarini anglatishi, «Yalmog‘iz» atamasining semantik asosida iste’mol jarayoni bilan bog‘liq yirtqichlik harakati mujassam ekanini ko‘rsatadi.

E’tiborlisi shundaki, xalq ertaklarida yalmog‘iz kampirning xarakteri mutlaq salbiy emas. Ba’zi variantlarda u ambivalent, ya’ni ikki tomonlama xarakterga ega obraz sifatida tasvirlanadi: bir tomondan: ayyor, hiylagar, qo‘rqinchli va dushman obrazida, boshqa tomondan esa: qahramonning sinovdan o‘tishiga sabab bo‘luvchi, ba’zan yordam beruvchi yoki muhim maslahatlar beruvchi personaj sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday tasvirlar yalmog‘iz kampir obrazining mifopoetik va psixologik ko‘p qatlamli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

O‘zbek xalq ertaklarida eng ko‘p uchraydigan salbiy obrazlardan biri ajdarho obrazidir. ***Ajdarho*** yovuz kuchlarning timsoli sifatida namoyon bo‘lib, epik syujetda qahramonlik sarguzashtlarining markaziy to‘qnashuvlarini vujudga keltiradi. Ushbu obraz xalq ongida xavf, kuch va sinovlarning umumlashgan modeli sifatida shakllanib, ezgulik bilan yovuzlik o‘rtasidagi dramatik qarama-qarshilikni ifodalovchi asosiy vositadir. Ajdarhoga qarshi kurashish esa, qahramonning jasorat, irodaviy bardosh va ma’naviy ustunligini namoyish etuvchi semantik mezon sifatida qaraladi. Ertak voqealarining dinamikasida ajdarho timsoli tilsimli va sinovli bosqich sifatida ajralib turadi. O‘zbek xalqi lingvomadaniyatida ajdarho og‘zidan o‘t purkab, dahshatli g‘ayritabiiy kuch sohibi sifatida talqin qilinuvchi bahaybat va yovuz afsonaviy mavjudot sifatida akslanadi. Manbalar, xususan, «Ajoyib ul-maxluqot» asarida, ajdarning uzunligi uch gaz (taxminan 2,7 metr) bo‘lib, u uch yuz yildan ortiq umr ko‘radigan va odatdagi ilon shaklidan o‘zgarib ajdarhoga aylanuvchi timsol sifatida tasvirlanadi. U o‘zining ontologik mohiyati jihatidan ilonsifat, destruktiv va aksial obraz bo‘lib, mifologik funksiyalarda – vayronkor kuch, xavf va sinov timsolidir. O‘rta Osiyo mifologik tafakkurida ajdarning arxetipik mohiyati yovuzlik, buzilish va antitezalik g‘oyalari bilan bog‘liq bo‘lib, bu obraz folkloriy va epik kontekstda odatda protagonistga qarshi turgan antagonist shaklida namoyon bo‘ladi. Ajdarning asosiy estetik vazifasi ***sinov maydonini yaratish, qahramonning botirligini sathma-sath ko‘rsatish***dir. Xalq og‘zaki ijodida hamda mumtoz adabiy merosda ajdarhoga qarshi kurash motivi qahramonlik ideologemasining asosiy komponentlaridan biri hisoblanadi. Masalan, «Tarixi anbiyo va hukamo»da Anush, «Tarixi mulki Ajam»da shoh Gushtosp, shuningdek Navoiy «Xamsa»sidagi Farhod va Bahrom Go‘r obrazlari ajdarho ustidan g‘alaba qozongan qahramonlar sifatida badiiy ifoda topgan.

Sharq mifologik konsepsiyasida ajdar timsoli ba’zan ilohiylashtirilgan holda talqin qilinib, ayniqsa, Xitoy an’anaviy madaniyatida suvlar, daryolar va yomg‘ir xudosining ramzi sifatida aks ettiriladi. Hozirgi kunda ham ajdar obrazi Xitoy madaniy marosimlarida faol ishlatilib, u ajdar raqslari, kiyim-boshlar va bayramona atributlar-

da o‘z ifodasini topadi. Tipologik jihatdan ajdar obrazini sinkretik personaj deb baholash mumkin, chunki u bir necha hayvonot a’zolarini birlashtirgan kompleks struktura sifatida tasvirlanadi: masalan, kallasi tuyaniki, bo‘yni ilonniki, tirnog‘i burgutniki, quloqlari sigirniki va h.k. Bu esa ajdarni totemik arxaik e’tiqodlar mahsuli sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Bunday tasvir ertak matnlarida ham aynan qo‘llanadi hamda ertaklar poetikasida ajdarhoning mavjudligi g‘ayritabiiylik, tilsimlilik va dramatik to‘qnashuv elementlarini kuchaytiradi. Shu sababli, u nafaqat antagonistik obraz, balki voqealar rivojini harakatga keltiruvchi katalizator hamdir. Uning mavjudligi orqali qahramonning psixologik va axloqiy kamoloti sinovdan o‘tadi, bu esa xalq ertaklarining struktura va semantik tizimida ajdar timsolining markaziy rol o‘ynashiga sabab bo‘ladi. Aytish mumkinki, o‘zbek xalq ertaklarida yovuzlik, qonxo‘rlik timsoli bo‘lgan Ajdarho bosh qahramonga qarshi turadigan qora kuchlardan biri sifatida gavdalanadi. Misol sifatida quyidagi ertaklarni keltirish mumkin: «Toshqotgan ajdarho», «Qirq kuyov», «Qilichqora», «Ajdar qush» va boshqalar. Masalan, *Haligi ajdarho uni bir turtgan ekan, yiqilib tushibdi, ajdarho qulunni olgancha ko‘zdan g‘oyib bo‘libdi.* («Non qudrati» 281-b) Umuman olganda, ajdar obrazi o‘zbek xalq ertaklarida nafaqat antagonistik kuch sifatida, balki xalq ongining ezgulik va yovuzlik, kuch va zaiflik, sinov va mukofot o‘rtasidagi dialektik munosabatlarini badiiy ifoda etuvchi murakkab va mazmunli personaj sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Xalq e’tiqodlari va diniy tasavvurlar bevosita og‘zaki an’analarda, xususan, folklor janrlarida o‘z aksini topadi. Jumladan, o‘zbek xalq ertaklarida ham diniy-falsafiy dunyoqarashlar va mifologik elementlarning o‘zaro sintezi kuzatiladi. O‘rta Osiyoga Islom dinining kirib kelishi va bu dinga asoslangan qadriyatlarning mustahkamlanishi bevosita xalq ijodiyotiga, jumladan, ertak janrining shakllanishi va rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, bu jarayon jin obrazining folklordagi badiiy-funksional xarakterida yaqqol namoyon bo‘ladi. ***Jin*** obrazi islomiy-mifologik tasavvurlarga tayanib, o‘zbek xalq ertaklarida turli semantik vazifa bilan namoyon bo‘ladi. Islom manbalariga ko‘ra, jinlar aslida olovdan yaratilgan, shayton zurriyotidan bo‘lgan g‘ayritabiiy mavjudotlardir. «Jin» so‘zining etimologik ildizi arab tilidagi *janna* fe’lidan kelib chiqib, «yashirinmoq», «ko‘zdan to‘silmoq» ma’nolarini anglatadi. Shu bois ular inson ko‘ziga ko‘rinmaydigan, ammo mavjudligi e’tirof etilgan mavjudotlardir. Qur’oni Karimda jinlar haqida qirqqa yaqin oyat mavjud bo‘lib, ulardan ayrimlari alohida «Jin surasi»da jamlangan. Bu esa jinlar mavzusi nafaqat mifologik, balki diniy-ideologik kontekstda ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Folkloristik kontekstdan qaralganda, jin obrazining o‘zbek xalq ertaklaridagi vazifasi ko‘p qirrali va murakkabdir. Jinlar ayrim ertaklarda antagonistik kuch sifatida yovuz niyatli, zarar yetkazuvchi, botir qahramonga g‘ov bo‘luvchi mavjudot sifatida tasvirlansa, boshqa ertaklarda u yordam beruvchi, muammolarni hal qiluvchi, aql-zakovat egasi, hatto murabbiy sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday ikkiyoqlama talqin jin obrazining folklorda dinamik, ko‘p funksiyali timsol sifatida qaror topganini ko‘rsatadi. Xususan, «Dehqon bilan jin», «Kenja o‘g‘il va jin» kabi ertaklarda jinlar ijobiy funksiyani bajaradi: ular qahramonning sinovdan o‘tishida, sodiqlik, sabr-toqat va aql-idrok orqali maqsadga erishishida vositachi obraz vazifasini bajaradi. Bu kabi siymolar ertaklarda axloqiy-estetik g‘oyani, ya’ni ezgulikning yovuzlik ustidan g‘alabasini kuchaytiradi. Ayni vaqtda jin obrazi orqali xalq orasidagi diniy e’tiqodlar, tasavvufiy-falsafiy tafakkur va ezoterik bilimlar ham badiiy ifodalanadi. Natijada, jin obrazi o‘zbek xalq ertaklarida nafaqat diniy-ma’naviy tasavvurning timsoli, balki psixologik, ijtimoiy va axloqiy tushunchalarning badiiy modelini tashkil etadi. U orqali insonning ichki kurashi, tanlov erkinligi va ma’naviy o‘sishi singari g‘oyalar ramziy ifodasini topadi. Shu bois jin obrazini folklor asarlarida voqelik va mavhumlik, real va g‘ayritabiiy dunyo o‘rtasidagi badiiy ko‘prik sifatida baholash mumkin.

O‘zbek xalq ertaklarida turli g‘ayritabiiy kuchlarga ega obrazlar orqali xalqning qadimiy e’tiqodlari, dunyoqarashi va axloqiy qadriyatlari ifodalanadi. Bu obrazlar orasida jodugar obrazi ham muhim o‘rin egallaydi. Jodugar obrazi orqali insoniyatning sehrli kuchlarga bo‘lgan ishonchi, xavotiri va unga bo‘lgan munosabati aks ettiriladi. ***Jodugar*** tojik tilida «sehr» ma’nosini anglatadigan jodu otiga ***-gar*** qo‘shimchasini qo‘shish orqali hosil qilingan. U «sehrlash qobiliyatiga ega kishi» ma’nosini anglatadi. Odamlarga yoki tabiatga ta’sir qilish, g‘ayritabiiy hodisalar orqali bilim yoki hikmat olish uchun sehr (jodugarlik, sehr) bilan shug‘ullanadigan kishi. Sehrgarlikning paydo bo‘lishi ibtidoiy din shakllari ***animizm, fetishizm, ajdodlar ruhiga sig‘inish*** va boshqalar bilan bog‘liqdir. Sehrgarlik bilan shug‘ullangan ayolga nisbatan jodugar yoki sehrgar deyilgan. XV-XVIII asrlardagi sud hujjatlarida «jodugarlar ovi» deb ataladigan davrda, jodugarlar ta’qib qilingan va ular qattiq jazolangan. Jodugar yoki sehrgar deb topilgan kishi ustunga bog‘lab qo‘yilib tiriklayin yoqib yuborilgan. Bu hodisalar G‘arbiy Yevropa hamda Rossiyada davlatlarida sodir bo‘lgan. Ba’zi tadqiqotchilar «jodugar» so‘zi, «Kolyada» so‘zi bilan bir xil asosga ega, deb taxmin qilishadi. Sehrgar (folchi, fitnachi) so‘zining asl ma’nosi uni tabib (sehr bilan jodu qiladigan, sehrgar) so‘ziga yaqinlashtiradi[1]. Dastlab jodugar, sehrgar qadimgi butparastlik

[1] Шанский. Н.М. Школний этимологический словар руского язика. Произхождение слов 7-12, Стереотип. – М: Дрофа слов, 2004. -398.

ruhoniylarini anglatardi, ammo keyinchalik odamlar barcha sehrgarlarni, asosan sehrni yovuzlikka yo‘naltirib ishlatadiganlar deb atashni boshlaganlar. Islomda sehrgarlik bilan shug‘ullanish og‘ir gunoh sanalgan. Sehrli ertaklarda uchraydigan yalmog‘iz kampir bilan jodugarning farqi shundaki, yalmog‘iz kampir obrazida doim qari, xunuk kampirlar gavdalansa, jodugar qiyofasida yosh ayollar va hatto, qizlar ham tasvirlanadi. Ular qiyofalarini o‘zgartirgan holatda odamlarni turli xil g‘ayritabiiy kuchlar yordamida jodulashadi. O‘zbek xalq ertaklarida jodugar obrazi tasvirlangan ertaklar bir qanchadir. Masalan: *Jodugar otini o‘rmonga yashirib, o‘**zi bir musofir, puli, moli yo‘q odam bo‘lib** qizning oldiga kelibdi.* («Burgutlar» 87-b). Misoldan anglashiladiki, jodugar obrazining xalq ertaklarida faqat salbiy kuch emas, balki ayyorlik, niqoblanish, yolg‘on orqali maqsadga erishish kabi ijtimoiy-axloqiy tushunchalarni ifodalovchi murakkab timsol sifatida shakllanganini ko‘rsatadi. Jodugar obrazi ertaklarda nafaqat g‘ayritabiiy kuchlarning namoyandasi, balki sinov, aldov va saboq manbai sifatida ham qatnashadi.

O‘zbek xalq ertaklari va diniy-folkloristik rivoyatlarida ***Xizr*** obrazi eng ko‘p uchraydigan mifoantroponimlardan biri sifatida diqqatga sazovordir. Islom tafsirlarida Xizr shaxsiga alohida e’tibor qaratilgan bo‘lib, u «Allohning quli» degan nom bilan Qur’oni Karimning «Kahf» surasida tilga olingan. Ilmiy manbalarda Xizr odamlarga Allohga bo‘lgan e’tiqodni mustahkamlash, taqvo va sabr fazilatlarini targ‘ib etish maqsadida yuborilgan, abadiy hayot ato etilgan zohid siymosida talqin qilinadi. Rivoyatlarga ko‘ra, u «obi hayot» ichgan va umri boqiy bo‘lgan zotlardan hisoblanadi. Xalq tasavvurida Xizrga xos antropologik va semiotik belgilar mavjud, masalan, *o‘ng qo‘l bosh barmog‘ining suyaksiz bo‘lishi, nogahoniy ko‘rinishi va darhol g‘oyib bo‘lishi* uning ilohiylik timsoli sifatida shakllangan. Shuningdek, u turli ko‘rinishlarda: chol, suv tashuvchi yoki musofir qiyofasida namoyon bo‘lishi mumkin. Xalq rivoyatlarida Xizr doimo harakatda bo‘lgan, ***osmonda uchuvchi, orollarda yashovchi, dunyo bo‘ylab kezuvchi*** va ***har yili haj amalini ado etuvchi*** zot sifatida tasvirlanadi. Rivoyatlarda u har juma kuni Makka, Madina va Quddus shaharlaridagi muqaddas masjidlarda namoz o‘qishi bilan bog‘lanadi. Tasavvuf an’analarida esa Xizr alohida maqomga ega bo‘lib, avliyolar pirining ramzi sifatida talqin etiladi. U, ayniqsa, sufiylikda yo‘l ko‘rsatuvchi, ruhiy yetuklikka olib boruvchi maxfiy rahbar, «qutb» maqomidagi siymoga tenglashtiriladi. Shu bois Xizr obrazi o‘zbek og‘zaki an’analarida ham diniy, ham axloqiy-ma’naviy g‘oyalarning timsoli sifatida xizmat qiladi. Jumladan, xalq ertaklarida Xizr insonlarga yordam beruvchi, mushkulni oson qiluvchi, hojatbaror obraz sifatida gavdalanadi. Ertak qahramonlarining boshiga ish tushganda birdan paydo bo‘lib, muammolarini hal qiladi hamda ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi. Bu kabi obrazlarning yaratilishida, albatta, xalqning orzu-umidlari, boylik va davlatga tezda erishish istagi, muammoli vaziyatlarni hal bo‘lishidagi umid sabab bo‘lgan. Bu kabi muammolarni hal qiladigan kishi haqidagi orzular og‘izdan og‘izga o‘tib, ertak, matal, maqol, doston va shu kabi xalq og‘zaki ijodida saqlanib kelgan. Keyinchalik u ommalashib, asar qahramonlariga ko‘chgan. Xizr obrazi o‘zbek xalq ertaklarida yaxshilik timsoli, ertak qahramonlariga yordam berib, ularga kuch-quvvat beradigan personaj sifatida tasvirlangan. Xususan, «Hasan va Hurliqo» ertagida Xizr bobo xuddi yuqoridagi vazifalarini bajaradi. Qiyin vaziyatga tushib qolgan Hurliqoga yordam beradi va uning baxtli bo‘lishiga hissa qo‘shadi: *Shu payt Xizr bobo Hurliqoning oltin kokillio‘g‘lini va akasi kesib tashlagan ikki qo‘lini olib kelib, uni uyg‘otdi. «Tur qizim qimmatli narsalaringni ol» debdi.* («Hasan va Hurliqo» 60-b.) «Suv qizi» ertagida ham Xizr bobo qiyinchilikka duch kelgan bosh qahramonga qirq kun ibodat qilib Xudoga iltijo qilgan uchun, bir zumda paydo bo‘lib, mushkulini osonlashtiradi: *Qirqinchi kuni kechqurun bir chashma bo‘yida o‘tirgan ekan, Xizr bobo kelib qolibdi.* («Suv qizi» 50-b.)

O‘zbek xalq ertaklari xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy-ma’naviy qarashlari, diniy e’tiqodlari va axloqiy qarashlarini aks ettiruvchi og‘zaki poetik janrlardan biridir. Ertaklarda xalqning e’tiqodiy timsollari, diniy shaxslar va tarixiy obrazlari badiiy generalizatsiya orqali personajga aylantiriladi. Mana shunday personajlardan biri Hazrat Ali obrazidir. ***Hazrat Ali*** siymosi o‘zbek og‘zaki ijodida ko‘pincha ***mardlik, adolat, himoyachilik*** va ***imonning timsoli*** sifatida tasvirlanadi. Unga oid atributlar: qilich, miltiq, jasorat namunasi kabi belgilar orqali xalq ertaklarida epik qahramonning ruhiy-ma’naviy tayanchi sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday timsollar orqali ertaklarda diniy-mifologik tasavvurlar, tarixiy xotira va milliy o‘zlik anglanadi. Islomiy an’anada Hazrat Alining «Haydar» (ya’ni, sher) laqabi bilan atalishi uning jasorat, mardlik va adolat timsoli sifatida qabul qilinishiga sabab bo‘lgan. Bu obraz xalq og‘zaki ijodida, ayniqsa, o‘zbek xalq ertaklarida chuqur ildiz otgan poetik qahramonlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek xalqi ongida Hazrat Ali siymosi faqat diniy emas, balki sotsiomadaniy qahramon sifatida ham shakllangan. Jumladan, yurtimiz hududlarida Hazrat Ali nomi bilan bog‘liq bir qator ziyoratgohlar, maqbaralar va afsonaviy joylar mavjud bo‘lib, bu holat xalq orasida ushbu siymoga bo‘lgan chuqur e’tiqod va ehtiromni ifodalaydi. Xalq orasida avloddan avlodga o‘tib kelayotgan afsona, rivoyat va ertaklarda Hazrat Ali obrazining esga olinishi esa ushbu siymoning folklor tizimiga singib ketganligini anglatadi. Xususan, «Besh qiz» ertagida Hazrat Alining siymosi bevosita tilga olinmasa-da, u bilan bog‘liq atributiv unsur miltiq timsoli orqali ramziy tarzda eslanadi: «*Qo‘rqmasdan ichkariga kir. O‘ng tarafdagi xonada Hazrat Alidan qolgan bir*

miltiq o‘qi bilan osig‘liq turibdi». («Besh qiz», 94-b.) Ushbu fragmentda Hazrat Aliga mansub deb ko‘rsatilgan miltiq folklor poetikasida mardlik, himoyachilik va adolat timsoli sifatida anglashiladi. Bu detal voqea rivojiga kuchli semantik yuk beradi va ertak qahramonining jangovar kuch manbai sifatida talqin etiladi. Bu yerda biz xalq xotirasida Hazrat Ali nafaqat diniy arbob, balki mardlik va himoya kuchining personifikatsiyasi sifatida shakllanganini ko‘ramiz.

Sharq xalqlari og‘zaki ijodida afsonaviy qush ***Semurg‘*** obrazi o‘zining badiiy-falsafiy talqiniga ega. Bu obraz qadimiy mifologik tasavvurlar, insoniyatning erkinlik va najotga bo‘lgan intilishi, orzu-umidlarini ifodalovchi ramz sifatida shakllangan. Bu esa xalqning orzu-umidlarini eng ko‘p o‘zida mujassam etgan janr – ertak janrida o‘ziga xos holda namoyon bo‘ladi. O‘zbek xalq ertaklarida Semurg‘ ko‘pincha bosh qahramonni og‘ir sinovlardan olib o‘tuvchi, unga madadkor bo‘luvchi sehrli qush sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu obraz orqali xalq ertaklarida ezgulik, najot, sadoqat va fidoyilik g‘oyalari badiiy talqinda ifodalanadi. Turkiy xalqlarda Semurg‘ning ***Humo, Anqo, Davlat qushi, Baxt qushi, Marqumomo, Kuntubulg‘on, Bulbuligo‘yo*** va boshqa variantlari bor. Boshqa mamlakatlarda ***Anka, Feniks, Humo, Garuda*** tarzida qo‘llaniladi. Semurg‘ *obrazi «Rustam», «Kenja botir», «Qahramon», «Oyinayi jahonoma»* kabi ertaklarda ertak kompozitsiyasiga jiddiy ta’sir o‘tkazuvchi, bosh personajlarga yordam beruvchi g‘ayritabiiy qahramon, fantastik yordamchi, qutqaruvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Shularga asoslanib, Semurg‘ obrazining ertaklardagi vazifalarini quyidagicha ko‘rsatishimiz mumkin:

3-rasm. **Semurg‘ obrazining ertaklardagi vaazifalari**

Ko‘rinib turganidek, semurg‘ obrazi qahramonning murakkab sinovlardan muvaffaqiyatli o‘tishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi, uni maqsad sari yetaklaydi va ko‘p hollarda yakuniy g‘alabaga erishishida vositachi bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbek xalq ertaklarida Semurg‘ obrazi qahramonlarni mushkul vaziyatlardan olib chiqadigan, yaxshilik qiluvchi personaj tarzida tasvirlangan. Masalan, *Semurg‘ yigitga: Ey, odamzod, mening bolalarimni o‘limdan qutqarib qolibsan. Tila tilagingni, -debdi. Yigit Semurg‘dan yer yuziga olib chiqib qo‘yishini so‘rabdi.* («Kenja botir va Semurg‘«)

Xulosa qilib aytganda, ertaklarda uchraydigan mifonimik va teonimik obrazlar xalqning diniy qarashlari, urf-odatlari, tafakkur tarzi asosida yuzga kelgan. Har bir onomastik birlik xalq hayotida o‘ziga xos o‘ringa ega va bu birliklar asosida ertaklarda xalqning o‘y-xayollari,, orzu-umidlari haqiqatga aylanadi. Bunday mifonimik va teonimik birliklarning shakllanishi va avloddan avlodga o‘tishida esa ertaklarning o‘rni beqiyos hisoblanadi.

Resume. Maqolada o‘zbek xalq ertaklarida uchraydigan mifonim, teonim birliklarning leksik-semantik jihatlari, o‘rganilishi, obraz yaratish imkoniyatlari va bu obrazlar orqali xalqimizning mifologik olami, diniy e’tiqodi, dunyoqarishidagi o‘rni tahlil qilingan.

Resume. The article analyzes the lexical and semantic aspects of mythonyms, theonymic units found in Uzbek folk tales, their study, possibilities of image creation, and through these images, their role in the mythological world, religious beliefs, and worldview of our people.

Резюме. В статье анализируются лексико-семантические аспекты мифонимов и теонимов, встречающихся в узбекских народных сказках, их изучение, возможности создания образов и роль этих образов в мифологическом мире, религиозных верованиях и мировоззрении нашего народа.